

Włodzimierz Wesołowski
Krystyna Janicka
Kazimierz M. Słomczyński

Wprowadzenie. Miejskie i ogólnopolskie badania nad strukturą społeczną

Tom, który oddajemy w ręce czytelnika, ma charakter szczególny: wybór opublikowanych przed laty studiów dotyczy różnych aspektów strukturalizacji społeczeństwa polskiego, ale przedstawia jednocześnie ewolucję podejścia badawczego, które nazywamy „paradygmatem”. Cudzysłów wokół słowa *paradygmat* nie jest przypadkowy, gdyż odnosimy to pojęcie do względnie wąskiej subdyscypliny „socjologia struktury społecznej” i do empirycznych badań nad strukturalizacją społeczeństwa polskiego przeprowadzanych przez grupę badaczy wywodzących się z warszawsko-łódzkiego środowiska naukowego.

Jednakże przy tych ograniczeniach istota pojęcia paradygmatu jest zgodna z tradycyjną jego wykładnią. Paradygmat to zespół założeń w proponowanej teorii naukowej lub projekcie systematycznych badań empirycznych. Gdy paradygmat podlega uszczegółowieniu, można mówić o zestawach głównych twierdzeń i powiązaniach między nimi. Wskazywane są związki zjawisk i metody ich ustalania, włączając w to procedury dotyczące tego, co ma podlegać badaniu, jakie pytania badawcze warto formułować i jak te pytania mają być łączone w większe całości, jak materiał empiryczny jest interpretowany i wreszcie, jak komunikuje się wyniki badania¹. W rozszerzonej wersji pojęcie paradygmatu obejmuje nie tylko intelektualną, ale także społeczną strukturę nauki, którą tworzą naukowe kontakty badaczy i która umożliwia transfer reguł i procedur pomiędzy kolejnymi generacjami (pokoleniami) uczonych². W na-

¹ Pojęcie paradygmatu, tak jak jest ono tu używane, ma swe źródła w pracy T. S. Kuhna, *The Structure of Scientific Revolutions*, Chicago 1964 (wyd. polskie, *Struktura rewolucji naukowych*, przeł. H. Ostromęcka, Warszawa 2001; patrz też T. S. Kuhn, *Dwa bieguny. Tradycja i nowatorstwo w badaniach naukowych*, przeł. S. Amsterdamski, Warszawa 1985). Nowe opracowania dotyczące pojęcia paradygmatu w zastosowaniu do nauk społecznych – patrz M. Dogan, *Paradigms in the Social Sciences* [w:] N. J. Smelser, P. B. Baltes, red., *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, Volume 16, Amsterdam, 2001 i tam cytowana literatura.

² Na to rozróżnienie szczególną uwagę zwracał R. K. Merton; patrz jego *Social Theory and Social Structure*, New York 1957. Od strony formalnej zagadnieniem tym zajmował się T. Krauze w artykule *Social and Intellectual Structures of Science*, „Science Studies” 1972, 2: 369–393.

szym rozumieniu socjologia jest nauką wieloparadygmatyczną, a odmienne paradygmaty stosowane są właśnie do wąskich subdyscyplin³.

Geneza i rozwój problematyki badawczej

Problematyka empirycznych badań struktury społecznej jest dobrze osadzona w tradycji powojennej polskiej socjologii, obejmującej analityczne stanowisko Stanisława Ossowskiego, klasową teorię Juliana Hochfelda oraz historyczne ujęcie Jana Szczepańskiego⁴. Początki wszechstronnych empirycznych badań struktury społeczeństwa polskiego oparte na reprezentatywnych próbach ludności miejskiej tworzą tzw. badania szczecińsko-koszalińskie, przygotowane i kierowane przez Włodzimierza Wesółowskiego⁵. Badania te były przeprowadzone w 1964 roku pod auspicjami Katedry Socjologii Ogólnej Uniwersytetu Warszawskiego, przy współpracy Koła Naukowego Studentów Socjologii UW i Instytutu Zachodniopomorskiego w Szczecinie. Następnie, od połowy lat 60. badania te były kontynuowane w Łodzi. Tam też, w Łodzi, wykorzystano kwestionariusz, który był podstawą wywiadów w Szczecinie i Koszalinie. Kwestionariusz ten został zmodyfikowany i zastosowany w pierwszych badaniach łódzkich w 1965

³ W przypadku badań nad strukturą społeczną, wśród wielu paradygmatów można przykładowo wymienić „paradygmat badania osiągnięcia statusu” czy „paradygmat klasowej strukturalizacji”. Szczególne kontrowersje powstały wobec paradygmatów badania ruchliwości społecznej (patrz np. J. Kelly, *The Failure of a Paradigm: Loglinear Models of Social Mobility* [w:] J. Clark, C. Modgil, S. Modgil, red., *John H. Goldthorpe: Consensus and Controversy*, London 1990, ss. 319–357; J. Sessens, W. Jansen, K. Ringdal, *Log-linear Models in Comparative Research: A Paradigm Lost?*, „European Sociological Review” 1995, 11(3), 261–271; S. Moulin, P. Bernard, *The Lifecourse of the Social Mobility Paradigm* [w:] A. Denis, D. Kalekin-Fishman, red., *The ISA Handbook in Contemporary Sociology*, London 2014, ss. 201–220). Przykłady zróżnicowanych paradygmatów w innych wąskich dziedzinach badań można znaleźć w pracach: R. H. Dunlap, *Paradigms, Theories and Environmental Sociology* [w:] R. H. Dunlap, F. H. Buttel, P. Dickens, A. Gijswijt, red., *Sociological Theory and the Environment: Classical Foundations, Contemporary Insights*, Lanham, MD, USA, 2002, ss. 329–351; S. Kim, *Research paradigms in organizational learning and performance: Competing modes of inquiry*, „Information Technology, Learning and Performance Journal” 2003, 2(1), 9–18.

⁴ Związki analitycznego stanowiska Ossowskiego, klasowej teorii Hochfelda oraz historycznego ujęcia Szczepańskiego z początkami empirycznych badań nad strukturą społeczną w Polsce są omówione w pracy W. Wesółowskiego i K. M. Słomczyńskiego, *Investigations on Class Structure and Social Stratification in Poland*, Warszawa 1977.

⁵ Dla porządku trzeba tu wspomnieć o wcześniejszych badaniach nad strukturą społeczną prowadzonych na próbach ogólnopolskich lub w wybranych miastach; patrz np. S. Nowak, *Psychologiczne aspekty przemian struktury społecznej i ruchliwości społecznej*, „Studia Socjologiczne” 1966, 2 (21), 75–105; J. Malanowski, *Stosunki klasowe i różnice społeczne w mieście*, Warszawa 1967. Jednakże zasięg tematyczny tych badań był węższy niż badań szczecińsko-koszalińskich. Pilotażowe studia nad samoidentyfikacją klas prowadzili także: S. Widerszpil i J. Janicki, *Do jakiej klasy należysz?*, „Życie Gospodarcze” 1959, numery 25, 27.

roku, a następnie był używany – z dalszymi modyfikacjami i udoskonaleniami – w badaniach łódzkich w latach 1967, 1976, 1980, 1987 i 1994. Choć często posługujemy się zwrotem „badania łódzko-szczecińsko-koszalińskie”, wyjaśniamy tu na wstępie, iż w tomie tym – w części empirycznej – ograniczamy się do badań łódzkich.

W latach 1965 i 1967 badania prowadzone były przez Katedrę Socjologii Ogólnej Uniwersytetu Łódzkiego (UŁ), a w latach 1976, 1980, 1987 i 1994 przez Instytut Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk (IFiS PAN), w ścisłej współpracy z łódzkim ośrodkiem socjologicznym, tj. Instytutem Socjologii UŁ oraz Zakładem Metodologii Badań IFiS PAN, który w tamtych czasach miał swą siedzibę w Łodzi.

Szeroka problematyka badań łódzkich była nowością w polskiej socjologii. Kwestionariusze wywiadu objęły następujące bloki tematyczne:

1. Zawód i inne charakterystyki sytuacji pracowniczej, takie jak wielkość zakładu pracy, gałąź gospodarki, rodzaj stanowiska – w okresie badań i w przeszłości.
2. Sytuacja ekonomiczna, uwzględniająca zarobki z pracy, dochód rodziny, a także szeroko pojęte warunki mieszkaniowe oraz posiadanie dóbr trwałego użytku.
3. Partycypacja w dobrach kultury, wyrażająca się czytelnictwem książek i czasopism, oglądaniem telewizji, a także sposobami spędzania wolnego czasu.
4. Ruchliwość społeczno-zawodowa – zarówno w przekroju międzypokoleniowym, jak i wewnątrzpokoleniowym – pojmowana również jako poczucie awansu lub degradacji.
5. Dobór współmałżeński i dobór towarzyski ze względu na główne cechy położenia społecznego, takie jak pozycja społeczno-zawodowa czy wykształcenie.
6. Subiektywna ocena pozycji społecznej, a także ocena swojego położenia materialnego i jego zmian w czasie.
7. Poglądy i opinie o strukturze społecznej i konfliktach, które są związane z różnego rodzaju podziałami i barierami społecznymi; tożsamości klasowe i prestiż zawodów.

Są to bloki najważniejsze i w różnym zakresie uwzględniane w poszczególnych wersjach kwestionariuszy wywiadów, zastosowanych w latach 1965–1994. We wszystkich tych wersjach oddzielne pytania dotyczyły cech demograficznych i przynależności do organizacji politycznych. W niektórych wersjach pewne bloki tematyczne były szczególnie rozbudowane. Na przykład w kwestionariuszu badań z 1965 roku zamieściliśmy wiele pytań dotyczących stylu życia. W 1967 roku w ramach poglądów i opinii o strukturze społecznej badano prestiż zawo-

dów. W latach 1976 i 1980 badaliśmy pełne kariery zawodowe. W 1980 roku dodano pytania o preferowane zasady podziału dochodu; w tych samych badaniach uwzględniono też przynależność do „Solidarności”. W 1987 roku umieściliśmy nowe pytania dotyczące uprzywilejowanych grup społecznych, a w 1994 roku – pytania dotyczące egalitaryzmu. Szczegółowy wykaz tematyczny badań łódzkich podany jest w osobnej publikacji⁶.

Warsztat badawczy: dobór prób i praca terenowa

W latach 1965–1994 wszystkie łódzkie badania, których wyniki prezentujemy w tym tomie, były realizowane na reprezentacyjnych próbach mężczyzn w wieku 21–65 lat, pracujących i mających rodzinę, tzn. żonaty. Chociaż w 1994 roku rozszerzyliśmy naszą próbę o osoby niepracujące i o kobiety, w tekstach prezentowanych w tym tomie ograniczamy się do wykorzystania próby porównywalnej z materiałami z poprzednich badań. Informacje o próbach zawiera zestawienie 1.

W badaniach łódzkich operatorem losowania były spisy wyborców, spisy mieszkańców lub system ewidencji ludności PESEL. Stosowano losowanie warstwowe, uwzględniając podział Łodzi na dzielnice miasta. Zgodnie z ogólnymi trendami, z upływem czasu narastały trudności w pełnym zrealizowaniu wylosowanej próby. W 1994 roku aż w 36% przypadków nie można było skontaktować się z wylosowaną do badań osobą lub osoba taka odmówiła udzielenia wywiadu. Jednakże w badaniach z 1994 roku – tak, jak i w poprzednich badaniach – zrealizowana próba nie posiada wyraźnych odkształceń w stosunku do

⁶ K. M. Słomczyński, K. Janicka, W. Wesołowski, *Badania struktury społecznej Łodzi: Doświadczenia i perspektywy*, Warszawa 1994. Pierwsza praca, jaka ukazała się z tych badań, to: W. Wesołowski, K. M. Słomczyński, *Zróżnicowanie społeczeństwa polskiego*, „Miesięcznik Literacki” 1967, nr 10. Por. także: W. Wesołowski, K. M. Słomczyński, *Social stratification in Polish cities* [w:] J. Jackson, red., *Social Stratification*, Cambridge 1968. Z późniejszych artykułów przeglądowych trzeba wymienić: K. Janicka, *Wybrane aspekty zmian w strukturze społecznej i jej percepcji w latach 1965–1980*, „Kultura i Społeczeństwo” 1983, t. XXVII, 3; W. Wesołowski, K. M. Słomczyński, *Łódzkie badania struktury społecznej w latach 1965–1980*, „Przegląd Socjologiczny” 1993, t. XL, z.1. W latach 1970–1989, pod redakcją W. Wesołowskiego ukazała się seria książek z badań nad strukturą społeczną: W. Wesołowski, red., *Zróżnicowanie społeczne*, Wrocław 1970 i 1974; W. Wesołowski, K. M. Słomczyński, *Struktura i ruchliwość społeczna*, Wrocław 1973; K. M. Słomczyński, *Zróżnicowanie społeczno-zawodowe i jego korelaty*, Wrocław 1973; W. Warzywoda-Kruszyńska, *Małżeństwo a struktura społeczna*, Wrocław 1974; K. Janicka, *Ruchliwość międzypokoleniowa i jej korelaty*, Wrocław 1976; A. Wojciechowska, *Położenie materialne i uczestnictwo w kulturze a struktura społeczna*, Wrocław 1977; T. Remer, *Niektóre aspekty psychologiczne struktury i ruchliwości społecznej*, Wrocław 1980; K. Janicka, red., *Zróżnicowanie społeczne i jego percepcja w latach 1965–1980*, Wrocław 1987; W. Wesołowski, *Typologia podziałów społecznych i identyfikacje jednostki*, Warszawa 1989.

Zestawienie 1. Informacje o reprezentacyjnych próbach ludności w badaniach struktury społecznej w Łodzi w latach 1965–1994^a

Rok badania	Operat losowania ^b	Liczba warstw	Liczba uzyskanych przypadków	Procent przypadków z próby rezerwowej	Kontrola reprezentatywności próby ^c
1965	W	2	1000	3	S+P
1967	W	2	1000	15	S
1976	M	3	960	- ^d	P
1980	M	2	975	31	P
1987	M	2	750	23	S
1994	L	3	1000 ^e	36 ^f	S

^a Próby ludności: mężczyźni w wieku 21–65 lat, pracujący i pozostający w związkach małżeńskich.

^b W – spis wyborców, M – spis mieszkańców, L – system ewidencji ludności PESEL.

^c S – kontrola oparta na danych z urzędów statystycznych, P – kontrola oparta na danych z prób innych badań socjologicznych.

^d Brak danych.

^e Obejmuje również mężczyzn niepracujących.

^f Liczba niezrealizowanych przypadków ze względu na niezastanie respondenta lub odmowę udzielenia wywiadu w stosunku do wielkości próby podstawowej i rezerwowej.

populacji, z której została pobrana. Sprawdzenia rzetelności próby dokonano wykorzystując materiały statystyczne mikrospisu z 1995 roku z Wojewódzkiego Urzędu Statystycznego.

Aczkolwiek we wszystkich naszych łódzkich badaniach wywiad przeprowadzano z wylosowanym mężczyzną, nie ograniczano się do informacji jedynie jego dotyczących. Część informacji odnosiła się do całego gospodarstwa domowego i innych członków rodziny. Od początku uważaliśmy, że w niektórych wymiarach zróżnicowania społecznego jednostką analizy powinna być rodzina – na przykład w analizie położenia materialnego, w tym warunków mieszkaniowych.

Stosunkowo ścisły nadzór nad pracą ankierów chronił w znacznym stopniu przed popełnieniem dużej liczby błędów w samym zapisie odpowiedzi respondentów. W razie niekompletnych lub sprzecznych danych ankierzy musieli uzupełniać informacje, niekiedy nawet w drodze dodatkowych, powtórnych wywiadów. Praca ankierów była też kontrolowana poprzez sprawdzanie ich bytności w domach respondentów.

Kategoryzacja społeczno-zawodowa: kryteria wyróżniania grup

Według teoretycznej koncepcji naszych badań podział ludności na kategorie społeczno-zawodowe był traktowany jako podstawa zróżnicowania społecznego. Najogólniej rzecz ujmując, podział ten dotyczy treści pracy oraz stopnia kwalifikacji. Krzyżuje się on lub uzupełnia z innymi, a w szczególności z podziałami według:

- poziomu kwalifikacji (formalne wykształcenie),
- uprawnień i obowiązków (status pracownika umysłowego czy fizycznego),
- stanowisk w systemie organizacji pracy (kierownicy – kierowani – samodzielni),
- działów i gałęzi gospodarki (struktura branżowa),
- sektorów własnościowych gospodarki (państwowy – spółdzielczy – prywatny).

Działalność zawodową człowieka określa się zwykle przez kwalifikacje, będące łącznym wynikiem formalnego wykształcenia i zdobytego doświadczenia praktycznego oraz poprzez przedmiot pracy. Ale „przynależność zawodową” jednostki określa się czasem także na podstawie innych wymienionych czynników. Wszystkie one bowiem charakteryzują mniej więcej sytuację pracy człowieka. Dlatego ujmowane w powiązaniach pozwalają na analizę struktury społeczno-zawodowej.

Przy wyróżnianiu grup społeczno-zawodowych braliśmy pod uwagę wszystkie wymienione czynniki. Należy przy tym podkreślić, że wprowadzony podział nie ma waloru prostej klasyfikacji, lecz jest podziałem typologicznym. Staraliśmy się przede wszystkim, żeby jednostki wykazujące podobieństwo treści wykonywanej pracy, podobny stopień kwalifikacji i podobny stosunek własnościowy do środków produkcji znalazły się w grupach wspólnych, a jednostki różniące się między sobą – w innych. Ponadto uwzględniliśmy to, co można nazwać „kontekstem historyczno-socjologicznym”, czyli dość intensywnym procesem industrializacji oraz „rewolucyjną” decyzją władz o likwidacji klasy burżuazji i ziemiaństwa.

W projektach badań łódzkich przyjęliśmy zasadę stosunkowo dokładnej klasyfikacji respondentów ze względu na ich miejsce w zawodowym podziale pracy. Dlatego punktem wyjścia analizy stały się wąskie kategorie zawodowe, które przedstawia Włodzimierz Wesołowski w swoim wywiadzie zamieszczonym w tej książce. Stanowiły one podstawę do kodowania konkretnych zawodów respondentów. Ogólnie rzecz biorąc, taki sposób postępowania miał na celu:

- wprowadzenie względnie prostego zapisu dla wachlarza licznych zawodów charakterystycznych dla ludności miejskiej;
- uniknięcia błędów, jakie mogłyby powstać, gdyby respondentów od razu zaliczać do szerokich kategorii społeczno-zawodowych;
- zachowanie możliwości różnego łączenia zawodów w szersze całości, w zależności od potrzeb badawczych.

Przed udaniem się w teren ankieterzy znali listę kategorii zawodowych i wiedzieli, że muszą zdobyć takie informacje, które pozwalają na dokładne zakwalifikowanie respondentów według przyjętej typologii. W badaniach łódzkich z lat 1965 i 1976 kodowanie tej części kwestionariusza, w której w ogóle występowały jakieś pytania o zawody, odbywało się przy współudziale ankieterów i od razu następnego dnia po przeprowadzeniu wywiadów. W pozostałych badaniach, z lat 1987 i 1994, korzystaliśmy z doświadczonych koderów w Instytucie Filozofii i Socjologii PAN.

POLPAN – rozwój paradygmatu (kontynuacja i zmiany)

Ostatnie badanie łódzkie zrealizowano w 1994 roku, kiedy inne badanie nad strukturą społeczną społeczeństwa polskiego było już w toku. Mamy tu na myśli Polskie Badanie Panelowe POLPAN. Związek serii badań łódzkich z POLPAN-em od początku był oczywisty: w latach 1987–1988 POLPAN został zrealizowany jako badanie, które miało (a) rozszerzyć i pogłębić problematykę badań łódzkich, (b) objąć ogólnopolską reprezentację mężczyzn i kobiet, a więc przezwyciężyć ograniczenie terytorialne (nie tylko wybrane miasto) i populacyjne (nie tylko mężczyźni „głowy rodzin”), oraz (c) oprzeć się na bardziej szczegółowej klasyfikacji zawodów (zamiast 42 wąskich grup zawodowych, uwzględnienie jeszcze węższych podziałów, idących w setki wyjściowych kategorii).

Aby zrozumieć te zmiany w paradygmacie badania struktury społeczeństwa polskiego, podamy kilka istotnych faktów. W procesie przygotowywania się do dużych badań ogólnopolskich, w 1987 roku wykonano badania wstępne (tzw. Struktura społeczna I), razem z badaniami łódzkimi (Łódź 1987). Związki te opisuje fragment z projektu badawczego:

„Rozpoczynając pracę nad tym projektem zdecydowaliśmy, że przeprowadzenie badań powinno obejmować *różne fazy*. W pierwszej fazie należy przeprowadzić badanie wstępne na stosunkowo małej próbie pracujących mężczyzn i kobiet. Celem tego badania byłoby rozważenie tych kwestii, dla których duża próba nie jest konieczna. Do takich spraw zaliczamy na przykład prestiż zawodów. Ponadto badanie wstępne powinno umożliwić wypracowanie dobrych

narzędzi do badania głównego – na przykład narzędzi do określania typów osobowości społecznej. Badanie to – nazywane tu Struktura społeczna I – postanowiliśmy zrealizować za pośrednictwem wywiadów kwestionariuszowych na próbie około 2000 osób.

Według przyjętych założeń, badanie główne – Struktura społeczna II – także powinno być zrealizowane poprzez wywiady kwestionariuszowe. Ma ono dostarczyć podstawowego materiału do wszechstronnego opisu struktury społecznej. Z tego względu wielkość próby tego badania określiliśmy na 6000 osób. Badaniem postanowiliśmy objąć mężczyzn i kobiety w wieku 21–65 lat.

Podjęliśmy też decyzję, aby w dalszych fazach naszych przedsięwzięć empirycznych przeprowadzić dwa inne badania. W celu uchwycenia dynamiki struktury społecznej przewidujemy powtórzenie badania przeprowadzonego w Łodzi w 1965, 1967, 1976 i 1980 roku. Taka replika stanowi nową fazę procesu zbierania materiału⁷.

Kiedy w latach 1987–1988 socjologowie z Instytutu Filozofii i Socjologii PAN realizowali badania nad strukturą i ruchliwością społeczną, nie brali oczywiście pod uwagę tak głębokich przemian, jakie zaczęły następować po czerwcowych wyborach 1989 roku. Jednakże fakt, iż wówczas zrealizowano badania na licznej próbie dorosłej ludności Polski i badania te miały skrupulatną dokumentację, umożliwił zainicjowanie w 1993 roku badania panelowego, powtarzanego w odstępach pięcioletnich. Tak więc trzon próby POLPAN stanowią osoby, które udzieliły wywiadu sześciokrotnie, mianowicie w latach 1988, 1993, 1998, 2003, 2008 i 2013. Są to jedyne badania w Europie prowadzone na reprezentatywnej próbie ogólnokrajowej przez tak długi czas⁸.

⁷ K. M. Słomczyński, I. Białecki, H. Domański, K. Janicka, B. W. Mach, Z. Sawiński, J. Sikorska, W. Zaborowski, *Struktura społeczna: Schemat teoretyczny i warsztat badawczy*, Warszawa 1989, s. 39. Badania łódzkie i POLPAN łączy też wykorzystanie tej samej standaryzacji zmiennych socjologicznych. Pierwsza publikacja z tego zakresu to: W. Wesołowski, red., *Standaryzacja zmiennych socjologicznych*, Warszawa 1974. Por. również: P. Daniłowicz, J. Lutyński, A. Sianko, P. B. Sztabiński, *Podstawowe kategorie klasyfikacyjne w zakresie zmiennych metryczkowych*, Warszawa 1980.

⁸ Najważniejsze prace opisujące wyniki badania POLPAN to: K. M. Słomczyński, red., *Social Patterns of Being Political: The Initial Phase of the Post-Communist Transition in Poland*, Warszawa 2000; K. M. Słomczyński, red., *Social Structure – Changes and Linkages: The Advanced Phase of the Post-Communist Transition in Poland*, Warszawa 2002; K. M. Słomczyński, S. Marquart-Pyatt, red., *Continuity and Change in Social Life: Structural and Psychological Adjustment in Poland*, Warszawa 2007; K. M. Słomczyński, I. Tomescu-Dubrow, z D. Życzyńską-Ciołek i I. Wysmulek, red., *Dynamics of Social Structure: Poland's Transformative Years, 1988–2013*, Warszawa 2016; K. M. Słomczyński, I. Wysmulek, *Social Inequality and the Life Course: Poland's Transformative Years, 1988–2013*, Warszawa 2016. Patrz też: K. M. Słomczyński, I. Tomescu-Dubrow, red., *Structural Constraints, Gender, and Images of Inequality: The Polish Panel Survey, POLPAN 1988–2008*. Special issue of the „International Journal of Sociology”, 2012, 42(1); K. M. Słomczyński,

Nowe pytania badawcze, jakie zadawano w kolejnych edycjach POLPAN, 1988–2013, są następujące: Jakie nowe podziały społeczne powstają w wyniku przemian technologicznych, ekonomicznych i politycznych? Jaka jest obecnie dynamika struktury klasowej społeczeństwa polskiego? Jak zmieniają się wzory ruchliwości społecznej? Jakie są klasowe i pozaklasowe uwarunkowania standardu życiowego gospodarstw domowych? Jakie grupy społeczne zyskują, a jakie tracą – w wymiarze obiektywnym i subiektywnym – w okresie budowy systemu demokracji i gospodarki rynkowej? Jaka jest zależność między położeniem w strukturze społecznej i zachowaniami politycznymi, w tym poparciem dla konkretnych partii i innych ugrupowań politycznych? Jak zmienia się percepcja konfliktów społecznych i jakie są tego konsekwencje dla stosunków międzygrupowych? Nowością stało się wprowadzenie takich wątków, jak elastyczność intelektualna (uproszczony test Ravena) czy ocena zdrowia (Nottingham Health Profile).

Problemy badawcze wywołane powyższymi pytaniami dotyczą zarówno alokacji jednostek (kto i gdzie jest ulokowany w strukturze społecznej), jak i dystrybucji dóbr (co, kto otrzymuje i za co). Przyjmowaliśmy, że alokacja jednostek jest bardziej efektywna, gdy cechy jednostek związane z osiągniętym przygotowaniem zawodowym odpowiadają wymogom kwalifikacyjnym zajmowanych pozycji, a inne cechy nie mają znaczenia. Dystrybucja dóbr jest bardziej efektywna, gdy owe dobra są dostarczane jednostkom lub przez te jednostki osiągnięte zgodnie z usprawiedliwionymi zasługami. Poddawaliśmy analizie warunki, w jakich następuje zmniejszanie lub zwiększanie efektywności alokacyjnej (poziom przewyższenia askrypcji), a także zmniejszanie lub zwiększanie efektywności dystrybucyjnej (poziom osiągnięcia merytokracji).

Nowe pytania badawcze dotyczyły przekształceń struktury społecznej pod wpływem (a) zmieniającego się rynku pracy (pytania o formy zatrudnienia i rolę kapitału społecznego), (b) przekształceń demograficznych (pytania o kondycję fizyczną i psychiczną w ujęciu pokoleniowym), a także (c) integracji europejskiej (pytania o westernizację stylu życia oraz emigracje zarobkowe i inne). Nowością naszego projektu stało się to, że zarówno efektywność alokacyjna, jak i efektywność dystrybucyjna była rozpatrywana w kontekście zmian systemu polityczno-ekonomicznego.

I. Tomescu-Dubrow, red., *Sociodemographic Differentiation in a Dynamic Perspective: The Polish Panel Survey, POLPAN 1988–2008*. Special issue of the „International Journal of Sociology”, 2013, 42(4). Spis publikacji dotyczących badania POLPAN podany jest na stronie www.polpan.org.

POLPAN jako wyzwanie organizacyjne

Jednym z istotnych aspektów badania POLPAN jest organizacja jego kolejnych edycji. Organizacja ta jest specyficzna w stosunku do badań sondażowych, mimo że w obu sytuacjach stosuje się tę samą metodę gromadzenia danych, jaką jest wywiad ankieterski. W wypadku projektu panelowego szczególnie istotne znaczenie mają utrzymywanie i aktualizacja danych dotyczących wcześniej badanych panelistów, a także zasady doboru nowych osób, o które panel jest systematycznie uzupełniany, i jakość realizacji badania w terenie.

W Polsce w połowie lat 80. ubiegłego wieku nie był dostępny ogólnokrajowy operat, z którego można byłoby dobrać losową próbę ludności. W badaniu POLPAN 1988 jako operat losowania wykorzystano materiały Centrum Badań Opinii Społecznej z „mikrospisu”, obejmującego ponad 130 tysięcy osób w wieku 12 lub więcej lat z 815 obwodów spisowych Głównego Urzędu Statystycznego. Próba mężczyzn i kobiet w wieku od 21 do 65 lat wylosowana do badania POLPAN 1988 została podzielona na część podstawową i rezerwową. Próba podstawowa liczyła 6 tysięcy osób. W wypadku, gdy na skutek odmowy lub z innych powodów nie była możliwa realizacja wywiadu z osobą wylosowaną do próby podstawowej, w jej miejsce dobierano osobę z próby rezerwowej wylosowaną w tym samym obwodzie spisowym. Łącznie przeprowadzono 5817 wywiadów.

Projekt z 1988 roku stanowił podstawę organizacji badania panelowego. Ze względu na brak dostatecznych środków powrót w 1993 roku do wszystkich 5817 respondentów badanych 5 lat wcześniej nie był jednak możliwy. Dlatego spośród tych osób wylosowano respondentów do próby podstawowej i próby rezerwowej w taki sposób, aby osiągnąć około 2,5 tysiąca zrealizowanych wywiadów. Ostatecznie przeprowadzono 2259 wywiadów.

W 1998 roku, 10 lat po pierwszej edycji, badanie POLPAN objęło nie tylko panelistów, ale także osoby młode, w wieku od 21 do 30 lat. W następnych edycjach, przeprowadzanych co 5 lat, „odmłodzenie próby” polegało na losowym doborze osób w wieku od 21 do 25 lat. W zestawieniu 2 przedstawiono uproszczoną „biografię” panelową, czyli historię udziału respondentów w badaniu POLPAN 1988–2013.

Dzięki działaniom zmierzającym do sprawnej organizacji kolejnych edycji badania, szczególnie stworzenia ankieterom warunków efektywnej pracy, uzyskano niezwykle wysokie – jak na badania sondażowe – wskaźniki realizacji. We wszystkich dotychczasowych edycjach wskaźnik realizacji wynosi blisko 70% lub przekracza tę wartość. Mimo że w przeszłości uczyniono wiele, aby maksymalnie utrzymać pierwotne zasoby panelu, wielkość próby panelowej systematycznie topniała aż do 2008 roku. Po badaniu przeprowadzonym

w 1993 roku panel liczył 2259 osób. W 2008 roku zrealizowano 1806 wywiadów, choć tylko 1617 badanych mogło wejść do panelu – pozostali nie podpisali bowiem zgody na przetwarzanie danych osobowych⁹. W konsekwencji wielkość panelu w 2008 roku wyniosła 71,6% wielkości z 1993 roku. Sytuacja zmieniła się na korzyść w 2013 roku, gdyż zaczęto docierać również do tych osób, które były potencjalnymi respondentami, ale nie brały udziału w edycji z 2008 roku¹⁰.

Zestawienie 2. Historia udziału respondentów w badaniu POLPAN 1988–2013

Kategoria respondentów	Rok badania					
	1988	1993	1998	2003	2008	2013
Respondenci/paneliści z 1987/1988 roku	5817 ^a	2259 ^b	1752	1241	938	1657 ^c
Pozostali paneliści		-	-	233	286	626
Respondenci nowi		-	383	225	582	497
Próba dla danego roku	5817	2259 ^b	2135	1699	1806	2780

^a Wyjściowa próba: mężczyźni i kobiety w wieku 21–65 lat.

^b Losowa próba z próby wyjściowej z nadreprezentacją wybranych kategorii. Próba reprezentacyjna dla osób w wieku 26–70 lat.

^c W tym 711 respondentów uczestniczyło we wszystkich rundach, 362 w 2–4 rundach i 584 tylko w 1987/1988 roku.

^d Próba reprezentacyjna z wagami.

⁹ Istotne konsekwencje dla realizacji badania POLPAN miały zmiany w przepisach wykonawczych Ustawy o ochronie danych osobowych z 1997 roku. Gdy ustawę wprowadzono w życie, przechowywanie danych osobowych – umożliwiające docieranie do panelistów – było dozwolone do momentu zakończenia czynności badawczych i zgody badanych. Badanie POLPAN spełniało te wymagania: badanie trwało, gdyż dalsze edycje były planowane, a zgoda respondentów została wyrażona na piśmie (poprzez wysłanie kartki zwrotnej z listu zapowiedniego z określoną adnotacją) bądź ustnie (wobec ankietera, w fazie aranżacji wywiadu). Jednakże zgodnie ze zmianami przepisów wykonawczych, w dwóch ostatnich edycjach projektu zgoda panelistów na przetwarzanie ich danych osobowych udzielana jest wyłącznie na piśmie na specjalnym formularzu. Nie wszyscy jednak taką zgodę podpisują. W sytuacji odmowy dane usuwane są z baz doboru próby. Bazy te są zarejestrowane w Generalnym Inspektoracie Ochrony Danych Osobowych (GIODO). Wszelkie dostępne dane są skrupulatnie anonimizowane.

¹⁰ Patrz: K. M. Słomczyński wraz z zespołem, *Podstawowe informacje o Polskim Badaniu Panelowym*, Zespół Porównawczych Analiz Nierówności Społecznych, IFiS PAN, Warszawa 2014 (do pobrania z polpan.org). Nad organizacją danych POLPAN czuwa Zbigniew Sawiński.

Spółeczna Klasyfikacja Zawodów: narzędzie opisu struktury społeczno-zawodowej

W badaniach POLPAN *kontynuacja* zasadniczych cech paradygmatu badań szczecińsko-koszalińsko-łódzkich przejawia się w przypisywaniu szczególnej roli kategorii społeczno-zawodowych w zróżnicowaniu społecznym. Badania POLPAN wykorzystują różne wersje *Spółecznej Klasyfikacji Zawodów (SKZ)*, którą skonstruowano w latach 70., a później modyfikowano ze względu na zmiany związane z kształtowaniem się stosunków rynkowych¹¹. W latach 90. nastąpił znaczny wzrost sektora prywatnego, który – poza tradycyjnymi – objął nowe rodzaje działalności, takie, jak np. budowa i wyposażenie osiedli i domów, ochrona osobista, windykacja, doradztwo. Ponadto pojawiły się zawody nieistniejące w gospodarce socjalistycznej, np. makler giełdowy, specjalista marketingu czy specjalista public relations. Równocześnie w wielu instytucjach przeprowadzono zmiany strukturalne, prowadzące niekiedy do nowego nazewnictwa zawodów i stanowisk – między innymi wprowadzono nowe stopnie w policji czy w straży pożarnej. Niektóre instytucje przestały w ogóle funkcjonować, w tym Polska Zjednoczona Partia Robotnicza, co pociągnęło za sobą likwidację rozbudowanej struktury stanowisk. Powstały też nowe typy instytucji – jak firmy komputerowe, organizacje pozarządowe, partie polityczne, na bazie których wyodrębniły się nowe zawody.

W latach 2006–2007 podjęto próbę stworzenia – między innymi ze względu na badania POLPAN 2008 – nowej klasyfikacji zawodów¹². Do tej nowej wersji dostosowano też skale zawodów według wymogów kwalifikacyjnych, złożoności pracy, wynagrodzenia materialnego i prestiżu. Tak jak w poprzedniej edycji, na podstawie rezultatów specjalnie w tym celu zaprojektowanych badań, przypisano każdej z podstawowych jednostek klasyfikacyjnych SKZ wartości liczbowe w podstawowych wymiarach hierarchii społecznej¹³.

¹¹ M. Pohoski, K. M. Słomczyński i K. Milczarek, *Spółeczna klasyfikacja zawodów*, Warszawa 1978; drugie, zmienione wydanie *Spółecznej klasyfikacji zawodów* ukazało się w 1978 roku. Zob. też wydanie trzecie poprawione i rozszerzone: H. Domański, E. Kucharska, Z. Sawiński, *Spółeczna Klasyfikacja Zawodów – SKZ 93*, Warszawa 1993. Ostatnia wersja: H. Domański, Z. Sawiński, K. M. Słomczyński, *Nowa klasyfikacja i skale zawodów. Socjologiczne wskaźniki pozycji społecznej w Polsce*, Warszawa 2007; H. Domański, Z. Sawiński, K. M. Słomczyński, *Sociological Tools Measuring Occupations: New Classification and Scales*, Warszawa 2009.

¹² H. Domański, Z. Sawiński i K. M. Słomczyński, *Sociological Tools Measuring Occupations*, op. cit.

¹³ Pierwotna wersja skal zawodów została opublikowana w pracy: K. M. Słomczyński, G. Kacpro-wicz, *Skale zawodów*, Warszawa 1979.

Zawartość tomu: dobór tekstów i wielowymiarowość paradygmatu

Tom, który oddajemy w ręce czytelnika, otwiera wywiad z Włodzimierzem Wesołowskim (rozdział 1). Po tym wywiadzie następuje seria artykułów z badań łódzkich, które dotyczą zróżnicowania dochodów (rozdział 2), standardu materialnego (rozdział 3), konsumpcji kulturalnej (rozdział 4), ruchliwości międzypokoleniowej (rozdział 5), homogeniczności małżeństw (rozdział 6) i subiektywnej oceny pozycji społecznych (rozdział 7). Część poświęconą badaniom łódzkim zamyka przedstawienie stopnia trwałości i zmian w układzie grup społeczno-zawodowych (rozdział 8). Reszta tego tomu dotyczy już badań ogólnopolskich.

Danuta Życzyńska-Ciołek przeprowadziła wywiady¹⁴ ze wszystkimi żyjącymi autorami badań z lat 1987–1988, które to badania dały początek późniejszemu badaniu panelowemu POLPAN; relacja z tych wywiadów daje wyobrażenie o głównych kierunkach ewolucji paradygmatu (rozdział 9). Od początków tych badań minęło ponad ćwierć wieku. Polityczne i gospodarcze cele transformacji określiły warunki brzegowe dla zmian, jakie po roku 1989 nastąpiły w prawie wszystkich dziedzinach życia społecznego. Na podstawie danych badania POLPAN 1988–2013 w książce tej przedstawiliśmy nowe problemy badawcze, które były odpowiedzią na zmieniające się warunki ekonomiczne związane z transformacją ustrojową. W związku z prywatyzacją przedsiębiorstw i tworzeniem nowych prywatnych firm w szybkim tempie uległy zmianie formy zatrudnienia (rozdział 10). W pierwszych fazach transformacji nasilało się bezrobocie i niepewność zatrudnienia, co wymagało nowego podejścia badawczego (rozdział 11). Przegranii na rynku pracy stali się ważną kategorią społeczną, również wymagającą badań (rozdział 12). Przemiany technologiczne nakazywały zająć się pracą informatyczną (rozdział 13). Odkryto, że w świadomości społecznej wizje merytokratycznych podstaw sukcesu życiowego z trudem przewyżczały wizje, w których górę brały czynniki układów rodzinno-towarzyskich (rozdział 14). Badano również determinanty postaw antyegalitarnych, koncentrując się na pozycji rynkowej (rozdział 15). Wreszcie przedstawiono zmiany w podziałach społecznych typu klasowego, dla których zróżnicowanie społeczno-zawodowe ma niezwykle istotne znaczenie (rozdział 16).

Analizy empiryczne przedstawione w tej książce mają charakter dynamiczny. W zestawieniu 3, dla każdego rozdziału podajemy lata, których dotyczą

¹⁴ Wyjątkiem jest wywiad z dr hab. Joanną Sikorską, który został przeprowadzony przez Ilonę Wismulek.

dane. Lata te obejmują okres prawie pięciu dekad. Tak więc materiał ten powinien zainteresować nie tylko przedstawiciele nauk społecznych, ale i humanistyk – historyków przede wszystkim¹⁵.

Zestawienie 3. Lata, do jakich odnoszą się dane w poszczególnych rozdziałach

Rozdziały przedstawiające analizy empiryczne	Autorzy	Lata, do jakich odnoszą się dane
Badania łódzkie, ŁÓDŹ 1965–1994		
Grupy społeczno-zawodowe i dochód	Henryk Domański	1965, 1967, 1976, 1980
Standard materialny i jego percepcja	Anita Miszańska	1965, 1976, 1980
Zróźnicowanie uczestnictwa w kulturze	Zbigniew Koziański	1965, 1976, 1980
Ruchliwość międzypokoleniowa w społecznej świadomości	Krzyszta Janicka	1964, 1976, 1980
Spółeczna homogeniczność małżeństw	Wielisława Warzywoda-Kruszyńska	1965, 1976, 1980
Subiektywna ocena pozycji społecznej	Kazimierz M. Słomczyński i Grażyna Kacprowicz	1967, 1976, 1980
Stabilność hierarchii grup społeczno-zawodowych	Krzyszta Janicka i Kazimierz M. Słomczyński	1965, 1967, 1976, 1980, 1987, 1994
Polskie Badanie Panelowe POLPAN 1988–2013		
Formy zatrudnienia a cechy pracy	Krzyszta Janicka	Głównie okres 1993–2003
Doświadczenia na rynku pracy a ryzyko bezrobocia	Irina Tomescu-Dubrow	Głównie okres 1993–2003
Niskie zarobki, brak stabilizacji: przegrani na rynku pracy	Anna Kiersztyn	Głównie okres 1998–2003
Praca informacyjna a sukces ekonomiczny	Maciej Krzyszcuk	Okres 1998–2003
Klasy społeczne a wizje powodzenia w życiu	Krzyszta Janicka i Kazimierz M. Słomczyński	1988, 1993, 1998, 2003
Struktura społeczna, polityczne afiliacje i antyegalitaryzm	Wojciech Zaborowski	1988, 1993
Ewolucja struktury klasowej	Kazimierz M. Słomczyński, Krzyszta Janicka i Irina Tomescu-Dubrow	1988, 1993, 1998, 2003, 2008, 2013

¹⁵ Zanonimizowane zbiory danych badań łódzkich i POLPANu, także dokumentacja kolejnych fal badań łódzkich i Polskiego Badania Panelowego POLPAN są umieszczane sukcesywnie w Archiwum Danych Społecznych (www.ads.org.pl).

Badanie POLPAN 1988–2013 przypadło na okres intensywnych przemian polskiego społeczeństwa. Oceniając obecny stan struktury społecznej z perspektywy skutków tej transformacji, warto pamiętać o różnych czynnikach, które ostatecznie złożyły się na zmianę systemową i jej różne konsekwencje. W czasie ćwierćwiecza mieliśmy do czynienia z wyjątkowym splotem kilku procesów o historycznym znaczeniu dla społeczeństwa polskiego. Były to przede wszystkim: zapoczątkowana przełomem ustrojowym „właściwa” transformacja, co – w wielkim skrócie – oznaczało zmianę zasad funkcjonowania państwa i gospodarki; towarzysząca przekształceniom polityczno-ekonomicznym wymiana elity administracyjno-rządowej i kierowniczych gremiów w strategicznych instytucjach państwa; poprzedzona kilkuletnim okresem przygotowawczym akcesja Polski do Unii Europejskiej w 2004 roku; włączenie się kraju w sieć globalnych relacji finansowych i gospodarczych, wynikających z nowej sytuacji geopolitycznej i upowszechnienia się nowych technologii komunikacyjnych.

W analizach struktury społecznej istotne znaczenie mają czynniki określające kierunek rozwoju społeczno-gospodarczego, które dotyczą dynamiki tworzenia potencjału gospodarczego w warunkach nowego systemu. Potencjał ten jest widoczny w takich sferach, jak wartość dochodu narodowego, wielkość i jakość zasobów pracy, usytuowanie Polski na tle innych krajów europejskich w wymiarach ważnych dla rozwoju społeczno-gospodarczego. Ważne są także ograniczenia, przejawiające się głównie w formie niższego przyrostu demograficznego, spadającego współczynnika aktywności zawodowej, niekorzystnej – ze względu na działy zatrudnienia – struktury gospodarki czy znacznej rozpiętości w dochodach różnych grup ludności.

Przywiązujemy szczególną wagę do studiów poświęconych konsekwencjom, jakie zmiany systemowe, a zwłaszcza demokratyzacja polityczna oraz gospodarka rynkowa miały dla kształtu struktury społecznej i stanu rozwarstwienia w pierwszych fazach transformacji. Wyjaśnianiu zarówno obiektywnej, jak i subiektywnej strony przemian poświęcono liczne badania i analizy, których przykłady przedstawiono w tym tomie. Dobrano te przykłady tak, aby charakteryzowały złożoność strukturalizacji społeczeństwa polskiego i naszego sposobu patrzenia na dokonujące się przemiany. W badaniach POLPAN 1988–2013 coraz większe znaczenie zaczęliśmy przypisywać podziałom społecznym typu klasowego, gdyż już w odniesieniu do społeczeństwa „realnego socjalizmu” stosowaliśmy schematy klasowe. Aby właściwie oddać przemiany struktury społecznej, stosujemy *różne schematy klasowe dla różnych przedziałów czasowych*. Jest to szczególnie ważne dla zrozumienia ontologicznej i epistemologicznej warstwy ewolucji naszego „paradygmatu”.